

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Терминология бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, ф.ғ.к. Жонкешов Бауыржан Сейсенбекұлы

1. Бауыржан мырза, маман ретінде Латын әліпбиіне көшудің ең басты қажеттілігіне тоқталсаңыз?

Бүгінгі таңда латын әліпбиі өте кең таралған әліпби болып табылады. Ғаламтор дереккөзіне сүйенсек, әлем халықтарының 40 пайызы латын әліпбиін пайдаланады екен. Атап айтсақ, Америка, Аустралия, Африка, Батыс Еуропа, сондай-ақ, Түркия, Әзербайжан, Өзбекстан, Түркіменстан, Индонезия, Малайзия, Филиппин және Вьетнам сияқты ірі елдер осы жазу түрін қолданады. Ағылшын, испан, индонезия, португал, неміс, француз, италия және кейбір түркі тілдері өз жазуын осы латын қарпінде таңбалайтындығы белгілі. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ жазуын латын графикасына негізделген әліпбиге көшіруіміздің ең басты қажеттілігі уақыт талабы екендігін баса айтпақпыз. Латын графикасына негізделген әліпби арқылы қазақ тілінің әлемдік ақпараттық кеңістікке тиімді түрде енуіне жол ашылмақ. Екіншіден, қазақ тілінің өзіндік ұлттық ерекшеліктерін сақтауға, тілдің иммундық тетіктерін жаңғыртуға, қайта іске қосуға, бір сөзбен айтқанда, ұлттың рухани жаңғыруына жағдай жасайды. Үшіншіден, Қазақстанда ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың кеңінен таралуына мүмкіндік жасайды. Мамандар бұдан өзге де экономикалық, ІТ технология жағынан тиімділігін де санамалап көрсетіп жүр.

2. Қазіргі таңда латын графикасына негізделген қазақ тілі әліпбиінің нұсқасы бекітілді. Ал осы жаңа әліпбиді жасауда терминология мәселесі қаншалықты шешімін тапты?

Өздеріңізге белгілі «Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиі» 2017 жылы 27 қазан күні бекітілген еді. 2018 жылдың 19 ақпанда бекітілген әліпбиге бірқатар өзгерістер енгізілді. Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі ұлттық комиссия жанынан Орфографиялық, Әдістемелік, Терминологиялық, Техникалық және ақпараттық сүйемелдеу жұмыс тобы құрылғандығы да белгілі. Осы жұмыс топтарының алдына қойған өзіндік мақсаттары да бар. Мысалға, Орфографиялық жұмыс тобы қазақ тілінің латын графикасы негізіндегі орфография және орфоэпия ережелерін дайындайды; Әдістемелік жұмыс тобы оқыту, зерттеу және оны кезең-кезеңмен білім беру жүйесіне енгізумен айналысады; Техникалық және ақпараттық сүйемелдеу жөніндегі жұмыс тобы ІТ технология және ақпараттық кеңістікке бейімдеумен шұғылданады; Терминологиялық жұмыс тобы терминологиялық қорды жүйелеумен айналысады.

Бүгінгі таңда Орфографиялық жұмыс тобы «Қазақ емлесінің негізгі ережелерін» дайындап, Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі ұлттық комиссияның мақұлдауына ұсынды. Бұдан әрі тиісті орындардан апробациядан өтіп, 2019 жылдың наурыз айында бекіту жоспарланған. Содан кейін ғана қалған Жұмыс топтарының жұмысы қарқын алмақ.

Дегенмен де емле-ережені сөз еткенде, бүгіндері арнаулы сала тілі ретінде танылып жүрген терминдер мәселесін айналып өту мүмкін емес. Бұл жайында әңгімені әріден бастаған жөн.

Осы күнгі терминологиялық қорымызда ежелгі латын, грек, француз, неміс және т.б. тілдерде пайда болып, тілімізге орыс тілі арқылы, орыс тілі заңдылықтарына сәйкес икемделіп енген терминдер тобы бар. Және ол терминдер тобын кеңес одағы құрылған жылдары «интернационал терминдер» деп атап, осы сипаттағы терминдерге есігімізді айқара ашқан едік. Ол да тілден тыс факторлар, салқын саясаттың әсерінен мәжбүрлі түрде болған еді. Бүгіндері бұл терминдер тілімізден «халықаралық терминдер» деген мәртебе алып, «төр менікі» деп алшаң басып төл терминдерімізді босағаға қарай ысырып келеді. Әрине қонақжай халықпыз, сонау Батыс Еуропадан шығып, орыс шекпенін жамылып келген қонақтан төрімізді қызғанбайтынымыз анық. Мәселе, төрде емес, шекпенде болып тұр. Өзге тілдің заңдылығын бойына сіңіріп, тіл тазалығына нұқсан келтіретін, қазақ тілінің заңдылығына қайшы мұндай терминдердің саны тілімізде жетерлік. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Терминология бөлімі қазақ терминқорына мониторинг жүргізген еді. Қазақ терминологиялық қорында 333 000-ға жуық терминдер бар екен. Оның 33 479 осы орыс тілі арқылы енген шет тілі терминдерінің санын құрайды. Бұлар орыс тілінде қалай жазылып, айтылса, қазақ тілінде де дәл солай таңбаланып, дыбысталады. Олардың қазақ тілінде баламалары табылып, қолданысқа енгендерінің саны – 6317 бірлік. Ал енді осы жерден ойланайық, қазір жиі айтылып жүрген, «шеттен енген терминдерді жаппай, жөнсіз аударып жүр» деген қағида қаншалықты шындыққа жанасады?! Шеттен енген (орыс тілінен) 33 479 терминнің 2 пайызын ғана игердік емес пе? Бұл көрсеткіш өз заңдылығы, өз тарихы, өз тұтынушысы бар тәуелсіз тілге көптік ете ме?! Жауабын тіл тұтынушылардың өздері берер.

Жаңа сөзіміздің басында «интернационал терминдер», «халықаралық терминдер» деген атау жайында айтып кеттік. Бұрынғы кеңес одағы құрамындағы тілдерде болмаса мұндай атау басқа тілде жоқ. Оның өзінде «халықаралық терминдер» деген атау бар да, нақты ұғымы жоқ. «Халықаралық терминдер» деп қандай терминдерді атаймыз, бұл топқа жататын терминдердің өзіндік ерекшелігі қандай?» деген сауалдарға ешбір маман жауап бере алмайды. Керісінше, Ө.Айтбайұлы, Б.Қалиұлы, Ш.Құрманбайұлы, Қ.Айдарбек сынды еліміздің жетекші терминолог-ғалымдары терминологияда аталмыш ұғым туралы түсінік жоқ екендігін баса айтып жүр. Мұндай терминдерді өткен ғасырдың басында, «еуропа сөздері», «жат сөздер», «котыр сөздер», «бөгде сөздер» деп тілімізден ерекшелеп

атаған еді. Орыс ғалымдары осындай бірліктерді «халықаралық терминдер» деп емес, «баламасы жоқ терминдер» деп танып, өз тілінің фонеморфологиялық заңдылықтарына сай игеріп алғандығы белгілі. Қазақ тілінде де осы сияқты терминологиялық бірліктерді тілімізде баламасы жоқ терминдер деп танудың уақыты жетті. Осыған орай бүгінде қазақ терминтанымында «халықаралық» деп танып жүрген терминдерді «бейбалама терминдер» деп тану қажет. Осы жерде «Онымен не ұтамыз?» деген заңды сауал туындайды. Біріншіден, шеттен енген терминдердің «халықаралық» деген мәртебесі жоғалады. Екіншіден, лингвистикада баламасы жоқ терминдерді тілде игерудің өзіндік 4 түрлі әдісі, атап айтқанда, транслитерация және транскрипция, калька, сипаттама аудару, түрлендіріп (трансформация) аудару әдістері бар.

Айтып отырғанымыз жаңалық емес. Сонау А.Байтұрсынұлынан бастау алатын терминжасам қағидаттарында біз айтып отырған әдістер түгел қамтылған.

1. Ұлттық терминқор қалыптастырудың ішкі көзі қазақ тілінің лексикалық байлығы мен сөзжасам тәсілдерін барынша ұтымды пайдалану;

2. Қазақтың өз тілінен табылмаған терминдерді басқа түркі халықтарынан іздеу;

3. Еуропа халықтарының бәріне де сіңіп кеткен жалпы жұртқа ортақ терминдерді қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне икемдеп алу;

4. Орыс тілінен (жалпы славян тілдерінен) енген терминдік атауларды мүмкін болғанынша қазақшаға аударып қолдану, аударуға келмейтіндерін қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау.

Міне, осы жерден **«жаңа әліпбиді жасауда терминология мәселесі қаншалықты шешімін тапты?»** деген сауалыңызға қайтып ораламыз. Дұрысы «шешімін тапты» емес «шешімін таппақ» болуы керек. Себебі, жаңа әліпби бойынша қазақ емлесінің негізгі ережесі әлі бекітілмеді. Қолымызда тек Жобасы ғана бар. Бекітілген жаңа әліпбиімізде бірқатар әріптер мен таңбалар (ё, ц, щ, э, ю, я, ь, ъ) алынып тасталған. Кейбір кирилл әріптері мен шеттілдік сөздерді жазуда қазақ тіліне жат, басы артық әріптер мен таңбалардан құтылғанымыз ұтқандығымыздың бір көрінісі. Сондай-ақ Емле жобасындағы мына сияқты ережелер күшіне енсе, бейбалама терминдерді қазақ тіліне игеру тұрғысынан біраз мәселе оң шешімін таппақ:

§106. *Дж* әріп тіркесі бар сөздерде *д* әрпі түсіріліп, қосымшалар үндестік заңы бойынша жазылады: *menejer* (-diń, -i, -ge, -ler), *jinsy* (-nyń, -sy, -ǵa, -lar), *jentilmen* (-niń, -i, -ge, -der).

Е с к е р т у. Мағынасы өзгертін жағдайда *дж* сақталып жазылады: *býdjet, lodjy*.

§107. Сөз соңындағы қайталанған қосар әріптің біреуі түсіріледі: *klas* (-tyń, -y, -qa, -tar), *hol* (-dyń, -y, -ǵa, -dar).

§108. Сөз ортасындағы қайталама *сс, мм, лл, тт, фф, нн, бб, рр, пп, гг, дд, кк, уудыбыстарды* білдіретін әріптердің бірі түсіріліп жазылады: *patison, komisar, aksesýar, rejisor, resor, profesor, prosesor, klasifikator, asonans,*

disonans, renesans, pasat, disident; gramatika, komýna, komentari, komýnizm, imýnogen, imigrant, programis, mamologia, simetria, amiak, anagram, telegram, kardiogram; metalýrgia, elips, kolej, silabýs, ilokýtiv, paralel, koloid, biliard, brýselez, paladı, tali, kolokviým, intelekt, triler, alofon, troleibýs, alýzia; kotej, atraksion, atestat; sýfiks, sýfozia, efekt, efýzia, afekt, afrikat, koefisent; týnel, aneksia, anotasia, baner, tenis, inovasia, konotat; abreviatýra, gíbon, korespondent, popýri, spariń, korektor, korozia, presýpozisia, aparatýra, aplikasia, ipodrom, opozisia, oponent; aglýtinativ, sýgestia; pýdiń; akaýnt, akort, akreditasia, hokei, individým.

Е с к е р т у. Сөз мағынасы өзгертін жағдайда **сс, мм, лл, тт, нн, бб, рр, пп, дд, кк** әріптері сақталып жазылады: *assamblea, kassa, missia, pressa, esse, mass-media, massa, vassal; sammit, ellinizm, allo, dollar, ballada, million, milligram; getto, netto; tonna, vanna; hobbi, lobbi, sýrrealizm, irrasional, irreal; trýppa; býdda, býddism; ekker.*

§109. **-ий**-мен аяқталған сөздердің соңында бір ғана **т** әрпі жазылады: *kalı, alýmini, natri, kafeteri, komentari, kriteri, reali.*

§111. **-см, -зд** әріп тіркесінен аяқталатын сөздерде соңғы дауыссыз түсіріліп жазылады, қосымшалар үндестік заңына сәйкес жалғанады: *jýrnalis* (-tiń, -i, -ke, -ter), *komýnis* (-tiń, -i, -ke, -ter), *manifes* (-tiń, -i, -ke, -ter), *ensiklopedis* (-tiń, -i, -ke, -ter), *Everes* (-tiń, -i, -ke, -ter), *siez* (-diń, -i, -ge, -der).

§114. Сөз соңындағы **-нг** әріп тіркесі **ń** әрпімен жазылады, қосымшалар үндестік заңына сәйкес жалғанады: *parkıń* (-niń, -ge, -i, -der), *boýlıń* (-niń, -ge, -i, -der), *brifiń* (-niń, -ge, -i, -der), *reitiń* (-niń, -ge, -i, -der).

Ал енді мына бір ережелерді әлі де болса, мамандар талқысына салып, жетілдірген дұрыс деген ойдамыз:

§100. Жіңішкелік белгісі (**ь**) түсірілген сөздерде сөз басы мен бірінші буында жіңішке дауыстылар жазылады: *ánsambl* (-diń, -i, -ge, -der), *dúbl* (-diń, -i, -ge, -der), *rúbl* (-diń, -i, -ge, -der), *párol* (-diń, -i, -ge, -der), *ásfalt* (-tiń, -i, -ke, -ter), *púlt* (-tiń, -i, -ke, -ter), *ált* (-tiń, -i, -ke, -ter), *ós* (-tiń, -i, -ke, -ter), *vólt* (-tiń, -i, -ke, -ter).

§105. **Аль-** әріп тіркесімен басталатын және сөз ішінде екі дауыссыз дыбыс арасында жіңішкелік белгісі бар сөздерде **ь** түсіріледі, сөздің алғашқы буыны жіңішке дауыстымен жазылады, қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндес жалғанады: *álbátros* (-tyń, -y, -qa, -tar), *álbom* (-nyń, -y, -ǵa, -dar), *áلمانah* (-tyń, -y, -qa, -tar), *áltrон* (-nyń, -y, -ǵa, -dar), *álfа* (-nyń, -y, -ǵa, -lar), *váls* (-tiń, -i, -ke, -ter), *bálzam* (-nyń, -y, -ǵa, -dar), *pálma* (-nyń, -sy, -ǵa, -lar), *óftalmolok* (-tyń, -y, -qa, -tar), *búldok* (-tyń, -y, -qa, -tar), *búldozer* (-diń, -i, -ge, -ler), *múltfilm* (-niń, -i, -ge, -der), *últrásáyle* (-niń, -si, -ge, -ler), *fólklor* (-dyń, -y, -ǵa, -lar), *vólfрам* (-nyń, -y, -ǵa, -dar).

Себебі Емле жобасында «Сөздер бірыңғай жуан не жіңішке үндесіммен жазылады» деп көрсетілген. Келтірілген ережелер осы заңдылыққа қайшылық туғызады. Төл сөздерге бөлек, шеттен енген сөздерге бөлек ереже арнау қажет емес. Ереже бір тіл заңдылығына сай құрылғандықтан баламасы жоқтерминдерді таңбалауда да осы қағидат басшылыққа алынған дұрыс деген ойдамыз. Жалпы бейбалама терминдерді қазақ тіліне игеруде кирилл

карпіне негізделген емледен арылып, А.Байтұрсынұлы бастаған ұлт зиялыларының терминдерді игеру тәжірибелеріне талдау жасап, ұтымды жақтарын саралай отырып, жаңа бір тетіктер ойлап табу қажет. Бейбалама терминдерді осы сәттен бастап, қазақ тілінің заңдылығына сәйкес игеріп алмасақ, ертең кеш бола ма деген қауіп бар.

3. Латын графикасына негізделген қазақ тілі әліпбиіне көшу арқылы қазақ тілінің табиғи, таза қалпын сақтай аламыз ба?

Қазақ әліпбиін латын графикасына негізделген әліпбиге көшіруде байқауымызша, әр маманның өз мүддесі бар. Біз оларды үш топқа бөліп танимыз: бірінші, қазақ тілін халықаралық тіл ағылшын тіліне жақындастыруды басшылыққа ұстанатын көзқарастағылар, екінші топ, осы сәтті пайдаланып Қазақстанның экономикалық шығынын миллиардтаған сомаға үнемдеуді көздейтін топтар, үшінші, тілэкологиясын сақтауға жан ауыртатындар. Әрине, бұл үш көзқарастың да ұстанып отырған тұжырымдары орынды. Дегенмен де біздің ойымызша латын графикасына негізделген қазақ әліпбиін жасауда ең алдымен тіл тазалығына көңіл бөлуіміз қажет. Қазақ тілінің мүддесі өзге елдерде емес, тек қазақ жерінде ғана қорғалады. Қазақтан басқа ешқандай ұлт қазақ тілін дамытып бермейтіндігі де белгілі. Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиіне көшуде осыны басты ұстаным етіп алған дұрыс.

Жаңа әліпбиде қазақ тіліне жатбіршама әріптер мен таңбалардың (ё, ц, щ, э, ю, я, ь, ъ) алынып тасталғанын жоғарыда айтып кеткен едік. Бұл қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтаудың бірден-бір жолы.

«Қазақ тілі қандай тіл?» дегенде ойымызға ең алдымен «жалғамалы тіл» деген жауап оралары сөзсіз. Бірақ, осы күндері біріктіріп сөзжасау әдісі кеңінен өріс алып бара жатыр. Әрине, қазақ тілінде біріктіріп сөз жасау әдісі бұрыннан бар әдіс. Дегенмен де ақбикеш, ақжиде, біртұтас, біртүсті, егінжай, жатағангүл және т.б. қатарлы біріккен сөздерді қайта қарастыру керек сияқты. Себебі, қазақ тілі буын үндестігіне негізделген тіл екендігі белгілі. Келтірілген мысалдарда буын үндестігі бұзылып тұр. Осымен байланысты қазақ тілінде қатаң ұстанған заң буын үндестігі болғандығын өткен ғасырдарғы қазақ оқығандарының еңбектерінен байқауға болады. Біздіңше мейлі, ол төл сөзіміз болсын, мейлі, шеттен енген сөз болсын буын үндестігіне бағындыру қажет.

Жаңа әліпбидің енді бір кемшін тұсы – жазылу мен айтылудың алшақталуында болғалы тұр. Қазақ тілінде орфографиямен орфоэпия арасында оншалық алшақтық болмаған еді. Мына бір мысалдарда, ashana (асхана ма, ашана ма), Ashat (Асхат па, Ашат па), BIJAN (Бійжан ба, Биижан ба Бііжан ба) және т.б. басқа кейбір сөздерді мәтін ішінде оның келтірілмек мағынасынарнайы дайындықпен алдын ала жаттап алып қана дұрыс оқи аламыз.

Әліпбидің негізгі жобасы бекітілді, бұндай кемшін тұстар уақыт өте жетілдіріле береді деген сенімдеміз. Жаңа әліпби қазақ тілінің табиғи таза

қалпын сақтайтынына, ең бастысы дамуына негіз болады. Оған еш күмәніміз жоқ.